

Rahim Ay

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Assistant Professor, Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences
rahimay@ybu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-7267-5205

Hıristiyanlığın Kurumsallaşma Sürecinde Antakya'nın Rolü***Öz**

Bu makalede Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde önemli merkezlerden biri olan Antakya'nın tarihi ve teolojik önemi araştırılmaktadır. Antakya Hıristiyanlık açısından Kudüs'ten sonra ikinci merkezi öneme sahiptir. Makalede Antakya'da Hıristiyanlık açısından kritik öneme sahip üç büyük dini şahsiyet olan Pavlus, Petrus ve Barnabas'ın Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde yaptıklarından bahsedilmekte ve konuları tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca farklı düşünce ve dinlerin Antakya'da Hıristiyanlığın oluşum sürecinde oynadıkları role değinilmektedir. İsa'ya inananlar Kudüs dışında ilk defa Antakya'da cemaat haline gelmişler ve Hıristiyan ismini ilk kez burada almışlardır. İskenderiye'deki batını yorum okuluna karşı, Antakya'da zahiri/literal/lafzi yorumu esas alan bir okul kurulmuştur. Antakya'nın yorum anlayışı, temel unsurlarının nasıl açıklanacağına belirleyici olmuş ve İsa'nın insani yönüne özellikle dikkat çekilmiştir. Antakya, Aziz İgnatius zamanında bağımsız piskoposluk unvanına kavuşmuş, Titus'un Kudüs'ü yıkmasından sonra buradaki cemaat Antakya'ya göçmüş, Hıristiyan nüfusun artması sonucu Antakya, Hıristiyan dünyasının merkezi haline gelmiş ve lideri olmuştur. Hıristiyanlığın iki büyük mezhebi olan Ortodoksluk ve Katolikliğin Antakya'da kiliseleri vardır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Doğu Hıristiyanlığı, Antakya,

* İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism. Geliş/Received: 29 Temmuz/July 2021; Kabul/Accepted: 03 Eylül/September 2021; Yayın/Published: 20 Eylül/September 2021. Atıf/Cite as: Ay, Rahim. "Hıristiyanlığın Kurumsallaşma Sürecinde Antakya'nın Rolü". *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2021). <https://doi.org/10.5281/zenodo.5507616>

Pavlus, Petrus, Barnabas.

The Role of Antioch in the Institutionalization Process of Christianity

Extended Abstract

In this article, the historical and theological importance of Antioch, which is one of the important centers in the institutionalization process of Christianity, is investigated. Antioch has the second central importance in terms of Christianity after Jerusalem. In the article, Paul, Petrus and Barnabas, who are the three great religious figures critical to Christianity in Antioch, are mentioned in the process of institutionalization of Christianity. In addition, the role of different thoughts and religions in the formation of Christianity in Antioch is mentioned. Those who believed in Jesus became a congregation in Antioch for the first time outside of Jerusalem and took the Christian name here for the first time. Unlike the western interpretation school in Alexandria, a school based on literal interpretation was established in Antioch. Antioch's understanding of interpretation was decisive in how to explain its basic elements and Particular attention was paid to the human aspect of Jesus. Antakya, At the time of St. Ignatius, he gained the title of independent bishop, after Titus destroyed Jerusalem, the community here migrated to Antioch, as a result of the increase in the Christian population, Antioch became the center of the Christian world and became the leader. Orthodoxy, Catholicism and Protestantism, the three major sects of Christianity, have churches in Antioch.

Reading Christianity on purely theoretical principles may overlook the importance of practical and micro-level events. For this reason, it is very important to know the centers and persons that are valuable in terms of Christianity as well as the relationship between them. Antakya is not only the place where those who believe in Jesus became the first congregation after Jerusalem, but also it is the place where those who believe in Jesus took the name Christian for the first time. Besides, Orthodox and Catholic churches belonging to the two major sects of Christianity are located in Antakya.

Rich cultural, religious and political accumulations lie behind the meaning of Antakya in terms of Christianity. For example, opposed to an esoteric interpretation school in Alexandria, a school based on literal interpretation was established in Antakya. This school has adopted the principle of taking the literal meaning that comes to mind first in understanding the texts. Due to this principle, the Antakya school

interpreted some religious concepts of Christianity differently. In Antakya's understanding of interpretation, special attention was drawn to the human characteristics of Jesus. During the institutionalization of Christianity, the paths of Paul, Barnabas and Peter crossed in Antakya, and some permanent debates in Christian theology emerged here. In addition, Aryus, who is the founder of Aryusism, which is a Christian sect, was able to interpret Christianity from a monotheist point of view, not trinity, with the influence of this school. The rejection of the law of Moses and the belief in Messianism were influential in the process of laying the foundations of Christianity and becoming an independent religion.

Antakya received the title of independent bishopric during the reign of St. Ignatius . After Titus destroyed Jerusalem, the community there migrated to Antakya, thus with the increase in the Christian population, Antakya became both the center and the leader of the Christian world. The presence of churches of the Orthodox, Catholic and Protestant sects of Christianity in Antakya can also be considered as proof of the importance of the city for Christianity.

The church established in Antakya was one of the first Apostle churches and was influential in spreading Christianity to Asia, Rome and Mesopotamia. Peter, Barnabas and Paul played a major role in the founding of this church. After the crucifixion of Jesus, when the Jerusalem community was subjected to some pressure, Antakya played an important role in the revival of Christianity for the second time. It played a decisive role in the emergence of Syriac, Nestorian and Chaldean Christians as well.

It is very important to know the city of Antakya and the School of Antakya in order to know the stages of Christianity and to be familiar with the first debates and struggles in Christianity. The events and changes that took place in Christianity in the following centuries caused the important centers and discussions in the first period to be pushed into the background. However, it is not possible to understand the formation, development and changes of early Christianity without knowing the role played by Antakya in the establishment of Christianity.

Keywords: History of Religions, Eastern Christianity, Antioch, Paul, Peter, Barnabas.

Giriş

Dinlerin zaman ve mekân içinde şekillendikleri, belli merkezler

etrafında kümelendikleri ve bazı önemli şehirlerde kurumsallaştıkları tarihi bir gerçektir. Hıristiyanlık açısından tarihsel ve teolojik önem taşıyan bazı merkezler vardır. Kudüs, Beytullahim, Nasıra, Antakya (Antiocheia) Taberya, Galile, Tarsus, Roma, Efes, Selanik vs. bu merkezler arasında yer almaktadır.¹ Bu merkezlerin, tarım toplumunun bütün özelliklerini taşıdıklarını² ve Gnostisizm'in en yetkin sözcülerine ev sahipliği yaptıklarını söylemek mümkündür.³ Zira Paganlık, Yahudilik ve Hıristiyanlığın ilk yıllarında Suriye ve Antakya'daki dini faaliyetler üzerinde gnostik mezheplerin büyük etkisi vardır.⁴ Antakya, Hıristiyanlık bakımından tarihi ve teolojik bir anlama sahiptir. Bu anlamda gerek bu şehirde yaşamış tarihi şahsiyetler açısından gerekse de meydana gelen önemli hadiseler açısından yakından incelenmeyi hak etmektedir.

Bu makalede Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde en önemli merkezlerden biri olan Antakya'ya odaklanılmaktadır. Zira bugün Hatay'ın merkez ilçesi olan Antakya, farklı dinlerin tarihi açısından taşıdığı önemin dışında, özel olarak Hıristiyan teolojisindeki temel meselelerin tohumlarının atıldığı yer olması bakımından da önemlidir. Antakya öteden beri birçok kültür, medeniyet, felsefe ve inanca ev sahipliği yapmıştır. Haliyle bu durum, Antakya'nın Hıristiyanlığın anlaşılması, yorumlanması ve başka insanlara aktarılmasında kendine özgü bir tarz ve yaklaşım benimsemesini gerektirmiştir. Hıristiyanlık açısından önemi ise Kudüs'ten sonra ikinci merkezi öneme sahip olmasıdır. Çünkü Hıristiyanlık açısından önemli şahsiyetlerin Kudüs'ten sonra en önemli merkezinin Antakya olduğu görülmektedir. Bu bağlamda İsa'nın doğduğu zaman dilimindeki Ortadoğu coğrafyasının siyasi ve kültürel durumundan kısaca bahsetmenin, Hatay'ın bu ortamda önemli konumda olmasının sebeplerini anlamak bakımından yararlı olacağını düşünüyoruz. Antakya'da Hıristiyanlık açısından kritik öneme sahip üç büyük dini şahsiyet olan Pavlus, Petrus ve Barnabas'ın Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde birbirleriyle

¹ Mehmet Aydın, "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2003): 5.

² A.H. Armstrong, "Introduction", *Classical Mediterranean Spirituality (Egyptian, Greek, Roman)*, ed. A. H. Armstong (New York: Crossroad, 1989), xiii-xxiv.

³ Sibel Özbudun, *Hermes'ten İdris'e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri* (Ankara: Ütopya Yayınları, 2015), 141.

⁴ Hadrill Wallace, *Christian Antioch, A Study of Early Christian Thought in The East* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 14. W. A. Meeks, - R. L. Wilken, *Jews and Christians in Antioch in the First Four Centuries of the Common Era* (Atlanta: Scholars Press, 1978).

olan ilişkilerinden, seyahatlerinden ve stratejilerinden söz etmek ve bu bağlamda Habib-i Neccar'ın konumu araştırmak, bütünlüğü anlamak bakımından gerekli görünmektedir. Ayrıca farklı düşünce ve dinlerin Antakya'da Hıristiyanlığın oluşum sürecinde oynadıkları role değinilecektir. Antakya, İsa'ya inananların hem Kudüs dışında ilk cemaat haline geldikleri mekândır hem de ilk defa Hıristiyan ismini aldıkları şehirdir. İskenderiye'deki batını yorum okuluna karşı, Antakya'da zahirî/literal/lafzi yorumu esas alan bir okul kurulmuştur. Antakya'nın yorum anlayışı Hıristiyanlığın temel unsurlarının nasıl açıklanacağı hususunda belirleyici olmuş ve İsa'nın insani karakterine özellikle dikkat çekilmiştir. Hıristiyanlığın gelişimi sürecinde Pavlus, Barnabas ve Petrus'un yolları Antakya'dan geçmiş ve burada gelecekte Hıristiyan teolojisinde bazı kalıcı tartışmaların temeli atılmıştır. Adı geçen üçlüye Habib-i Neccar'ın da eklenmesi durumunda Antakya'nın Hıristiyanlık ile İslam arasındaki en önemli ortak mekânlardan biri olduğu anlaşılacaktır. Antakya, Aziz İgnatius zamanında bağımsız piskoposluk payesine kavuşmuş, Titus'un Kudüs'ü yıkmasıyla şehirdeki cemaat buraya göçmüş, neticede artan nüfusuyla Antakya, Hıristiyan âleminin hem merkezi hem de lideri haline gelmiştir. Bu açıdan Antakya'nın Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecindeki rolü özel olarak incelenmelidir.

Literatüre baktığımızda doğrudan Antakya'nın Hıristiyanlık açısından önemini ele alan çalışmalara; Wallace'ın *Christian Antioch, A Study of Early Christian Thought in The East* adlı çalışması, Türkoğlu'nun *Geçmişten Günümüze Antakya'ya Hıristiyanlık* adlı Yüksek Lisans tezi, Aydın'ın "Antakya Hıristiyanlığı ve Kredosunun Belirlenmesine Yol Açan Tartışmalardaki Rolü" ve "Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı" adlı çalışmaları, Aydın'ın "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış" adlı makalesi, Bahadır'ın "Hıristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar" adlı makalesi ve Rutgers'ın "The Importance of Scripture in the Conflict Between Jews and Christians: The Example of Antioch" adlı çalışması örnek verilebilir.⁵ Çalışmaların yanı sıra Şinasi

⁵ Hadrill Wallace, *Christian Antioch, A Study of Early Christian Thought in The East* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Ali Ekber Türkoğlu, *Geçmişten Günümüze Antakya'ya Hıristiyanlık* (Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Fuat Aydın, "Antakya Hıristiyanlığı ve Kredosunun Belirlenmesine Yol Açan Tartışmalardaki Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi* 11/2 (2016), 83-108 ve "Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III*. (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları,

Gündüz'ün, *Paulus Hıristiyanlığın Mimarı* adlı eseri hem Antakya ile ilgili hem de Pavlus'un Antakya'da yaptıkları ile ilgili önemli bilgilere yer vermektedir. Fuat Aydın'ın "Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı" adlı makalesi yer yer Antakya'daki faaliyetlere yer vermiştir. Mahmut Aydın'ın "Hıristiyanlıkta Yasa Sorunu: Pavlus ve Musa Yasası" makalesi Kudüs ve Antakya arasındaki ilişkileri ele alması bakımından dikkatimizi çekmiştir. Ahmet Hikmet Eroğlu'nun "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri", "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış" adlı makaleleri de kurumsallaşma sürecinde Kudüs ve Antakya kiliselerinin durumunu ele almıştır. Bu çalışmalara H. H. Charles Scoble'in "Hıristiyan Kilisesinin Evrensel Misyonunun Kökeni İsa mı Pavlus mu?" makalesini David Seccombe'in "İsa'nın Öyküsü ve Pavlus'un Misyonerlik Stratejisi" makalesini ve David Wenham'ın "Luka Aracılığıyla İsa'dan Pavlus'a" adlı makalelerini ekleyebiliriz. Ancak biz bu araştırmada söz konusu çalışmalarda doğrudan vurgulanmayan bir hususa, Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde Antakya'nın önemine ve rolüne odaklanmış bulunmaktayız.

Antakya'nın Hıristiyanlık açısından önemi anlamak belki Pavlus'un Hıristiyanlık içindeki önemine benzer bir şekilde ele alınabilir. Bilindiği gibi Pavlus'un arkadaşı olan ve kendi adıyla meşhur İncil'in yazarı olan Markos, Pavlus'tan Kudüs kilisesinin ilk günlerine kadarki boşluğun doldurulmasında bir köprüdür ve İsa'nın hayat hikâyesini kullanmanın sadece Pavlusçu girişime ait bir olgu olmadığını göstermektedir. Bu olgu, Antakya'ya Kudüs'ten gelmiştir.⁶ Şam vizyonu sonrası Kudüs'te İsa'nın ilk çekirdek cemaati içinde aradığı desteği bulamayan Pavlus, İsa-Masih'in tanrısallığı etrafında "günah", "günahattan kurtulup özgürlüğe ulaşmak için fidye ödeme", "aklanma" ve "uzlaşma" kavramları üzerine oturttuğu öğretisini yaymak için Antakya bölgesine gitmiş ve daha çok sayıda putperest

2002), 71-97; Mehmet Aydın, "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığımıza Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2003), 5-16; Gürhan Bahadır, "Hıristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 23 (2013): 207-214; L. V. Rutgers, "The Importance of Scripture in the Conflict Between Jews and Christians: The Example of Antioch", *The Use of Sacred Books in the Ancient World*, ed. L. V. Rutgers, P. W. van der Horst, H. W. Havelaar et al (Leuven: Peeters, 1998), 287-303.

⁶ David Seccombe, "İsa'nın Öyküsü ve Pavlus'un Misyonerlik Stratejisi", çev. Dursun Ali Aykıt, *Pavlus'u Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 250. Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklara Göre Hıristiyanlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).

Roma vatandaşını kazanmak için Yasa karşıtı bir tutum takınmıştır.⁷

Ortodoks geleneğinde, belli bir coğrafyada mevcut bulunan kiliselerin birbirleriyle olan münasebetleri, merkezi kilisenin diğerlerine nasıl egemen olacağı mücadelesi ile şekillenmiştir. Bu hususta öne çıkan en önemli sebep, Ortodoksluğun Bizans devletinden miras aldığı bir siyasi kural olarak belirli önemli şehirlerde bulunan kiliselerin çevresindekileri yönetme arzusudur. Nitekim erken dönemlerden itibaren muhtelif sebeplere bağlı olarak yapılan tercihler neticesinde İstanbul, Roma, Kudüs, Antakya ve İskenderiye ana idari merkezler olma ayrıcalığını elde etmiştir. Bu şehirlerin aynı zamanda tarihte kurulmuş pek çok imparatorluğun da merkezi şehirleri olması dikkat çekicidir. Bahsi geçen bu piskoposluk merkezleri arasındaki mücadelenin Doğu Hıristiyanlığında daima var olan bir olgu olduğu ise altı çizilmesi gereken bir başka noktadır.⁸ Antakya'nın bu şehirler arasındaki önemini anlamak için öncelikle kısaca İsa döneminde Ortadoğu'nun durumuna dair kısa bir tasvirin yararlı olacağını düşünüyoruz.

1. İsa Döneminde Ortadoğu'nun Durumu

M.S. 70 yıllarından sonra Hıristiyan hareketi, Kudüs Yahudi cemaatinden ayrılarak Akdeniz havzasının Yunan ve Roma şehirlerine dağılmıştır. Bunların başında İskenderiye, Korint, Efes, Şam, Antakya ve Roma gelmektedir.⁹ Zira İsa'nın çarmıha gerilmesinden ve Stefanos öldürüldükten sonra Kudüs, Hıristiyanlar için yaşanabilir bir kent olmaktan çıkmıştır. Hıristiyanlığın baskıdan kurtulmak ve yayılmak için Kudüs dışına çıkması gerekmiştir. Öyle ki İsa havarilerine, Kudüs, Yahudiye, Samiriye özetle dünyanın her tarafında kendisinin tanıkları olmalarını emretmişti.¹⁰ Kudüs'teki zulüm ve baskıdan kurtulmak için bu kaçınılmaz görünmektedir.¹¹ Stefanos'un öldürülmesiyle başlayan süreçte İsa'ya inananlar etrafa dağılmış, Kıbrıs, Antakya ve Finike'ye gitmiş, bundan böyle Havarilerin Yahudilerden ibaret olan muhatap

⁷ Mahmut Aydın, "Hıristiyanlıkta Yasa Sorunu: Pavlus ve Musa Yasası", *Pavlus'u Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 330.

⁸ Kürşat Demirci, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2005), 11.

⁹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa Hayatı ve Mesajı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 123.

¹⁰ Markos 16:14; Resullerin İşleri 1:8.

¹¹ Fuat Aydın, "Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 71-97.

kitlesine Grekler de dâhil olmuştur. Grekler de Rab İsa'nın mesajlarını dinlemişler ve ona inanmışlardır.¹²

İsa döneminde Ortadoğu'nun durumunu yansıtmaları açısından *Resullerin İşleri*'nde tespit edilen bazı olayların anlaşılması gerekmektedir. *Resullerin İşleri*'nde (i) Antakya'daki Gentile Kilisesi'nin müthiş derecede büyüdüğü (ii) Pavlus'un Antakya'daki Kilise'nin geliştirici bir lideri olarak bulunduğu ve (iii) Kudüs'teki Hıristiyanların baskı altında olduğu bir zamanda Pavlus ve Barnabas'ın Antakya'dan Kudüs'e kıtlık yardımı getirdiğinden bahsetmektedir. Bahsedilen bu üç hususun her birinin diğeriyle ilişkili olduğu söylenebilir: Kudüs'teki Hıristiyanlar, özellikle Antakya'da ikamet eden ve sayıları artan Hıristiyanlardan dolayı (kendisini Yahudilere sevdirmek isteyen Herod yüzünden) Yahudilerin baskısı altında olabilirler. Zira tam da Kudüs'ten gelen ana yol üzerinde bulunan Antakya, barındırdığı Yahudi nüfusla çok önemli bir yerdir. Yeni Hıristiyan hareketinin Antakya'daki Yahudi toplumu arasında bölünmeler oluşturduğu; Hıristiyan Yahudilerin, Hıristiyan Gentilelerle kendilerini bir tutmak suretiyle kirlendikleri;¹³ Pavlus gibi, Ferisilik ve Yahudilikten dönenlerin hareket içerisinde etkilerinin arttığı şeklindeki haberlerle Kudüs Yahudilerinin keyfinin kaçma ihtimali vardır. Bu olaylar, Kudüs'ün fanatik Yahudileri için çıldırtıcı şeylerdir ve Yahudi şiddetinin sonuncusuna maruz kalan Kudüs'teki Yahudi Hıristiyanlar için durum, en azından zihin karıştırıcı ve rahatsız edicidir.¹⁴

Anlaşılabacağı üzere İsa döneminde Ortadoğu bir karışıklığın ve bölünmenin eşiğinde olup Kudüs Hıristiyanlar açısından güvenilir bir yer olmaktan çıkmıştır. Bu süreçte Antakya'nın Hıristiyanlar açısından güvenilir bir alternatif olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Aynı zamanda Hıristiyanlar ile Yahudiler arasında esaslı bir bölünmenin de gündeme geldiği görülmektedir. Hadiseleri bir bütün olarak düşündüğümüzde İsa döneminde Ortadoğu'nun pek çok değişimi bünyesinde barındıran tarihi bir karar anında olduğunu ifade etmek mümkündür. Söz konusu tarihi karar anında Antakya, Hıristiyanlığın yeniden doğuşunda yakından bilinmesi gereken önemli merkezlerden

¹² Aydın, "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış", 7.

¹³ L. V. Rutgers, "The Importance of Scripture in the Conflict Between Jews and Christians: The Example of Antioch", *The Use of Sacred Books in the Ancient World*, ed. L. V. Rutgers, P. W. van der Horst, H. W. Havelaar *et al.* 287–303 (Leuven: Peeters, 1998).

¹⁴ David Wenham, "Luka Aracılığıyla İsa'dan Pavlus'a", çev. Cengiz Batuk, *Pavlus'u Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 78.

biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Antakya'nın Ortadoğu'daki Teolojik Konumu

Eski çağlardan itibaren büyük bir şehir olan Antakya, zamanla bölgenin parlak bir kültür merkezi konumuna yükselmiştir. Zira gerek İmparatorluk gerekse de farklı dini gelenekler açısından bir merkez olarak görülmektedir. Bu şehri M.Ö. 300'lerde Selevkos hanedanı kurmuştur. Süreç içerisinde Roma İmparatorluğunda, Roma ve İstanbul'dan sonra üçüncü önemli merkez haline gelmiştir. Kudüs'te baskı artınca M.S. 40 yıllarında havarilerden Barnabas, Petrus ve Pavlus Antakya'ya gelmiştir. Onların Antakya'yı üs edinerek Hıristiyanlığı Roma coğrafyasına yaymaları, tarihin yönünü değiştiren önemli bir hadisedir. Bu üç Havarinin Antakya'daki faaliyetleri sonucu İsa'ya inananlar ilk kez Hıristiyan adını almıştır. Roma dünyasında yayılan Hıristiyanlık, M.S. 50'lerde Antakya'da şekillenmiştir.¹⁵

Antakya, Pavlus döneminden önce Yunan ve Yahudi kültürlerinin etkisinde olan bir şehirdi.¹⁶ Asi Nehri üzerindeki Antakya, M.S. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğunun birkaç metropoliten şehirden biriydi. Antakya o dönemde sanatın, kültürün, ekonominin, felsefenin ve eğitimin doruk noktada yaşandığı bir şehir olma özelliğini bünyesinde barındırmaktaydı. Doğal olarak Kudüs'te başlayan Hıristiyanlık, her ırk ve cinsten insanı içinde barındıran Antakya'da gelişmiş ve yayılmıştır.¹⁷

İmparatorluk merkezini Doğuya taşıyan Konstantin yönetiminin ilk yıllarına bakıldığında kilisenin Roma, İskenderiye ve Antakya olmak üzere üç patrikliğe ayrılmış durumda olduğu görülmektedir. Geleneksel kabule göre Roma ve Antakya'nın Havari Petrus, İskenderiye'nin ise Markos tarafından kurulduğu düşünülmekteydi. Şüphesiz bu kabul; şehirlerin zaman içerisinde kazanmış olduğu şöhreti haklılaştırma çabasının bir sonucudur.¹⁸ Patriark anlamında kullanılan aile babası veya kabile yöneticisi kavramı özellikle altıncı

¹⁵ Gürhan Bahadır, "Kuruluşundan IV. Yüzyıla Kadar Antakya", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, no. 13 (2010): 350.

¹⁶ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 90.

¹⁷ Tefik Usluoğlu, *Arap Hristiyanlar Değişim ve Etkileşim Boyutlarıyla Hristiyan Kültürü* (Ankara: Ütopya Yayınları, 2012), 60; Ali Ekber Türkoğlu, *Geçmişten Günümüze Antakya'ya Hristiyanlık* (Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

¹⁸ Demirci, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, 18; Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009).

yüzyılda Roma ve İstanbul'un yanı sıra Antakya ve İskenderiye piskoposları için de kullanılan bir kavram olmuştur.¹⁹

İslam-öncesi dönemde Yukarı Mezopotamya bölgesinde üç önemli okul, hem bölgedeki entelektüel Hıristiyan yaşamının hem de Grekçe eserlerin Süryaniceye aktarıldığı merkezler olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar Antioch (Antakya), Nisibis (Nusaybin) ve Edessa (Urfa) okullarıdır. Antakya'da, üzerinde durulan teolojik eserlerin Süryanice tercümelemleri hazırlanıyordu ve Yunan dili, Süryanice konuşan Hıristiyanları geniş ölçüde kilise hayatıyla daha yakın bir temasa geçirmek için öğretiliyordu.²⁰ Antakya'nın da kendine mahsus bir felsefesi vardı fakat bu ikinci dereceden bir öneme sahipti.²¹ Bununla birlikte Tarsus ve Antakya'da Helen kültürü etkisinde gelişen felsefi akımların baskın olduğu görülmektedir.²² Özellikle Antakya, Helenizm ile diğer Suriye fikri birikimlerinin harmanlandığı bir merkez olarak varlık göstermiştir. Zaten "Antakya İlahiyat Okulu"nun burada doğup gelişmesi de bunu göstermektedir.²³

Antakya aynı zamanda kendi adıyla maruf bir teolojik ve felsefi okuldur. İskenderiye Okuluna karşı Antakyalı Lucian, Kitâb-ı Mukaddes'i araştırmak üzere bir okul kurmuştur. İskenderiye Okulu, Kitâb-ı Mukaddes yorumunda sembolizm ve alegorizme önem vermekteyken, Antakya Okulu tarihsel yorum ve literalizmi tercih etmiştir. Antakya Okulunun ileri gelen temsilcilerinden Mopsuestialı Theodor, I. Tarihler ve II. Tarihler gibi kitapların tamamen tarihsel olmaları sebebiyle Kitâb-ı Mukaddes'te yer almaması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca onlara göre, İsa'nın insani tabiatı ve ilahi tabiatı iki ayrı tabiattır. Onların bu görüşü Nasturiler tarafından devam ettirilmektedir.²⁴ İsa'nın şahsıyla ilgili tartışmalarda İskenderiye İlahiyat Okulu, monofizit inancı savunmuş ve Kitâb-ı Mukaddes'in yorumlanmasında alegorik tefsir geleneğine bağlı kalmıştır. İskenderiyeli ilahiyatçılar, Tanrı'nın aşkınlığını ve Mesih'in ilahi tabiatlı olduğunu kabul etmişlerdir. Bu yaklaşımları sebebiyle onlar, Mesih'in ilahlığında ısrar etmişler ve onun insan tabiatını vurgulayan Antakya Okuluna karşı çıkmışlardır. Monofizitizm ve Monothelitizm

¹⁹ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 302.

²⁰ De Lacy O'Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın ve Yaşar Kutluay (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 36.

²¹ O'Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 23.

²² Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 96.

²³ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 97.

²⁴ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 34.

akımlarının teşekkülünde bu okulun büyük etkisi olmuştur.²⁵

Hıristiyanlığın tesis edilmesinde alegori önemli bir rol oynamışsa da zamanla iki sebeple tartışılmalı hale gelmiştir. Birinci sebep, lafzı aşan manayı belirlerken keyfilğe ve aşırı yorumlamaya hiçbir bir sınır koymamasıdır. Philon ve Origenes, yorumlamada gösterdikleri mistagogik (gizemlere nüfuz etmeyi sağlayan) belirlenimli cesaretle bu kuşkların doğup gelişmesine sebep olmuştur.²⁶ Alegoriye karşı çıkıştaki ikinci sebep, kural gereği Kutsal Kitap'a herkesin erişebileceği ve anlayabileceği anlayışıdır. Vahiy göndererek kendini insanlara açan Tanrı, anlaşılmak istemektedir. Bundan dolayı Philon ve Origenes'in etkili olduğu "İskenderiye Okulu"nun alegorik yorumu karşısında "Antakya Okulu" açıklama yaklaşımını savunarak mukavemet göstermiştir. Antakya Okulu, Kutsal Kitapların tespit edilebilir gramatik-tarihsel anlamı üzerinde durmaktadır. Örneğin, bu okulun mensuplarından Mopsuestialı Theodoros (350-428) *Contra allegoricos* adıyla beş kitap telif etmiştir. Bu okul tarafından savunulan *krisis* yani metin eleştirisi, Hippokrates yorumcusu olan Galenus'un (131-201) empirik ve rasyonel kurallarına dayanmaktadır. Nitekim Galenus, Rönesans döneminde de tekrar keşfedilen eleştiri sanatının (*ars critica*) mimarı olarak takdir görmüştür.²⁷

M.Ö. 4. asırda Selevkosların kurduğu Antakya, onlardan sonra Roma İmparatorluğu zamanında da ticaret ve kültür bakımından önemli bir şehir olarak temayüz etmiştir. Yunanca yanında Latince ve Aramca da konuşulan Antakya'da değişik inanç ve kültürlerin içinde kaynaştığı bir merkez olarak görülmüştür. Miladi birinci asrın ilk yarısından itibaren burada varlık gösteren Hıristiyanlık da bu potada yerini almıştır. Süreç içerisinde karakteristik bir kimliğe kavuşan Antakya Hıristiyanlığı, Kudüs kökenli Hıristiyanlık ile Antakya kökenli mühtedilerin kültürel ve dini özelliklerinin bir potada erimesi sonucu ortaya çıkmıştır. Kristolojik tartışmalarda İskenderiye Okulunun aksine Kutsal Kitabın literal yorumunu tercih etmiştir.²⁸

²⁵ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 196. Mustafa Ünverdi, "Kur'an'da Ahiret İnanıcı Bağlamında Adana ve Hatay Bölgesindeki Tenasüh ve Reenkarnasyon İnançlarının Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, no. 2 (2004): 277-300.

²⁶ İsmail Taşpınar, "Yahudi Geleneğinde İlahi Kelam Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini", *Milî ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8, no. 1 (2011): 143-164.

²⁷ Jean Grondin, "Hermeneutik", çev. Kaan H. Ökten, *Cogito Dergisi Hermeneutik Özel Sayısı* 89 (2017): 14-15.

²⁸ Fuat Aydın, "Antakya Hıristiyanlığı ve Kredosunun Belirlenmesine Yol Açan Tartışmalardaki Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi* 11, no. 2 (2016): 105; N. H. Taylor, *Paul*,

Antakya, Hıristiyanların Kudüs dışında ilk cemaat oluşturdukları şehirdir. Hıristiyanlığın Kudüs'ten sonra Antakya'da kabul ve yayılma istidadı göstermesinin arkasında yatan pek çok neden vardır. Bu nedenleri şöyle sıralamak mümkündür: Birincisi, Antakya'da Kudüs'teki baskıcı tutumdan uzak sakin bir ortamın mevcut olmasıdır. İkincisi, muhtelif birçok dinin Antakya'da yan yana bulunmasının sağladığı ılımlı ortamdır. Üçüncüsü, Antakya ile imparatorluğun merkezi olan Roma arasında ulaşımın kolayca sağlanmasıdır. Dördüncüsü, Antakya'da ekonomik refah sayesinde huzurlu bir ortamın sağlanmış olmasıdır. Beşincisi, Antakya'nın Asya, Kapadokya ve Akdeniz ülkelerine giriş kapısı olmasıdır. Nitekim Hıristiyanlığın Mezopotamya, Anadolu, Ege ve Yunanistan'da yayılmasında Antakya daima merkezi üs işlevi görmüştür. Kültürü ne olursa olsun Hıristiyanlığı kabul eden bütün topluluklar ilk defa bu şehirde "Hıristiyan" adını almıştır. Havarilerden sonra diğer Hıristiyan önderlerin de yaygın olarak bir araya gelip yeni stratejiler belirledikleri Antakya, asırlar boyunca Hıristiyanlar tarafından ilk dönem kutsal hatıralarının yer aldığı bir merkez olarak tanınmıştır. İlk dönem Hıristiyanlığı açısından Antakya, Yahudiler yanında Yahudi olmayan toplulukların da Hıristiyanlığa inandığı en önemli mekân olma özelliğini taşımaktadır.²⁹ Bir bakıma Antakya kilisesine hem Yahudi kökenli Hıristiyanlar hem de Roma pagan kökenli Hıristiyanlar bağlı olduğu görülmektedir. Bu durum *Resullerin İşleri*'nde şöyle anlatılmaktadır: "Olup bitenlerin haberi, Kudüs'teki imanlılar topluluğuna ulaştı. Bunun üzerine imanlılar, Barnabas'ı Antakya'ya gönderdiler. Kutsal Ruh ve iman dolu iyi bir adam olan Barnabas, Antakya'ya varıp Tanrı'nın lütfunun meyvelerini görünce sevindi. Herkesi candan ve yürekten Rabbe bağlı kalmaya özendirdi. Sonuç olarak Rabbe daha birçok kişi kazanıldı."³⁰

Antakya'nın tarihinde bir durağanlık, statiklik görülmez. Değişken ve çok hareketli bir tarihi vardır. Antakya'nın M.Ö. 1800'lü yıllardan itibaren bugünkü adıyla Hatay ve merkez ilçe olan Antakya sırasıyla Akadlılar, Hititler, Huri-Mitanni, Asurlular, Sami-Aramiler, Urartular, Oğuzlar, Persler, Makedonlar, Fenikeliler, Ermeniler,

Antioch and Jerusalem: A Study in Relationships and Authority in Earliest Christianity (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1992).

²⁹ Aydın, "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış", 7; Halil Sahillioğlu, "Antakya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3:228-232.

³⁰ Resullerin İşleri 11:22-24

Romalılar, Arap Müslümanlar, Alevi Hamdaniler, Bizanslılar, Fatımiler, Selçuklu Türkleri, Haçlı orduları³¹, Memlükler, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti gibi pek çok devlete ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır.³²

Anlaşılabacağı üzere Antakya, İsa'ya inananların Yahudilerden ayrılıp ilk kez Hıristiyan adını aldıkları yerdir. Başta "Resullerin İşleri" bölümü olmak üzere birçok tarihi belgede adı merkezi bir önem taşımaktadır. Kendine ait bir yorum okuluna sahip olması ise Hıristiyanlığın kendine özgü bir tarzda yorumlamasında etkili olduğunu göstermektedir. Buna göre Antakya'nın tarihi bir merkez olarak ele alınması Hıristiyanlık tarihinin anlaşılması bakımından son derece önem taşımaktadır.

3. Antakya'nın Hıristiyanlığın Kurumsallaşması Açısından Önemi

Yeni Ahit metinlerinde Hıristiyan teriminin geçtiği yerler dikkate alındığında, bu ismin İsa'dan sonra Hıristiyanlara ilk defa Antakya'da muhalifler tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Bazı yazarlara göre ismin kullanılmaya başladığı en erken tarih M.S. 43 yılıdır. Bu iddiada dayanak noktası, Resullerin İşleri 11/26 pasajıdır. Hıristiyan isminin İsa'dan çok sonraları Antakya'da dini yayan ve Mesih (Christ/Hırist) doktrinini öne çıkaran kimseleri tanımlamak için "Mesihçi" anlamında kullanıldığı kesindir.³³

Antakya'da Hıristiyanlık açısından önemli birtakım şahsiyetler önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz sonradan Hıristiyanlığın mimarı olarak görülen Pavlus'tur. Pavlus, hem diasporada hem de Filistin'de dikkat çekici bir kişiliktir. Pavlus'un yanında Petrus, Celile'de doğmuş; ancak hem Kudüs hem de Antakya'da vaazlarda bulunmuştur. Petrus birtakım organizasyonlar düzenleyip Hıristiyan toplulukları etkilemiştir. Ayrıca muhtemelen Petrus, Korint'e ve Roma'ya da gitmiştir. Barnabas, Kıbrıs'tan gelmişti.³⁴ Bu şahsiyetler içinde Pavlus'un özel bir yeri vardır.

³¹ Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 32-37. Züleyha Akan, "I. Haçlı Seferinde "Antakya", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2017), 227-248.

³² Hüseyin Türk, "Antakya'da Dinlerarası Hoşgörü ve Habibe Neccar Örneği", *Folklor/Edebiyat* 22/87 (2016), 183.

³³ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 16; H. H. Charles Scoble "Hristiyan Kilisesinin Evrensel Misyununun Kökeni İsa mı Pavlus mu?", çev. Süleyman Turan, *Pavlus'u Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 99.

³⁴ Bent Noack, "Teste Paulo: İsa ve İlk Hıristiyanlığa Temel Şahit Olarak Pavlus", çev.

Aslında Pavlus, ilk zamanlarda şiddetli bir Hıristiyanlık düşmanı idi. Ancak Havariler arasına katıldıktan sonra Hıristiyanlığın putperestler arasında yayılması önündeki en büyük engelin Yahudi şeriatına tabi olmak olduğunu düşünmüştür. O, Hıristiyanlığın kurallarına titizlikle uymaktan çok dinin misyonerlik yoluyla yayılmasına önem vermiştir. Bu amaç doğrultusunda önce Antakya'ya seyahat etmiştir.³⁵ Pavlus'un "Yabancılar Havarisi" diye adlandırılmasında Hıristiyanlığı putperestler arasında yaymasının büyük etkisi vardır.³⁶

Gündüz'ün ifadesiyle "Yeni Ahit içerisinde bulunan ve Pavlus'a atfedilen mektuplar yanında Resullerin İşleri kitabı da muhtevasında Pavlus'un yaşamı ve öğretileri hakkında önemli bilgilere sahiptir".³⁷ Zira Resullerin İşleri 7:58, 8:1-3, 9:1-30, 11:25-30, 12:25 ve 13:1-28:31 özel olarak Pavlus'u konu edinir. Özellikle 13:1'deki kısım, bir misyoner olarak Pavlus'un Antakya'daki dönemiyle başlar ve sonraki yaşamıyla misyon faaliyetleri sırasıyla anlatılır.³⁸ Bu anlatılar içerisinde Antakya'ya özel vurgular hemen fark edilebilir:

"Rabbim her şeyi yüceliğinle ve anlayışınla yaptın, Ruhum Rabbi kutsasın. Günün birinde; Stefanos'a çektirilen acı sonunda darmadağın olanlar, Finike, Kıbrıs ve Antakya'ya kadar gittiler. Tanrı sözünü Yahudilerden başka hiç kimseye bildirmiyorlardı. Ama onlardan Kıbrıslı ve Kireneli bazı kişiler Antakya'ya gelip Yunanlılara da Rab İsa'nın sevindirici haberini bildirdiler. Rabbin eli onları destekliyordu. Çok sayıda insan iman ederek Rabbe döndü. Bu olaylara ilişkin haberler Yerusaleml'deki kilise topluluğunun kulağına gitti. Barnabas'ı Antakya'ya gönderdiler. O varıp Rabbin kayrasını görünce sevinç duydu, hepsine yüreklerinde Rabbe bağlı kalmayı kararlaştırmalarını öğütledi. Çünkü kendisi iyi bir insandı. Kutsal Ruh ve imanla doluydu. Böylece büyük bir topluluk Rabbe katıldı. Barnabas Saul'u aramak için Tarsus'a gitti. Onu bulunca Antakya'ya getirdi. İki bir yıl süreyle bir araya gelerek o büyük topluluğa öğrettiler."³⁹

Dursun Ali Aykıt, *Pavlus'u Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 61.

³⁵ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000), 310.

³⁶ Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklara Göre Hıristiyanlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 19.

³⁷ Pavlus için ayrıca bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 302-303.

³⁸ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 22.

³⁹ Resullerin İşleri 11:19-26.

Bu alıntıda Barnabas'ın Antakya'ya gönderildiği ve Antakya'da yaptıklarından bahsedilir. Yine Resullerin İşleri ve Galatyalılara Mektuba göre Samasotalı Pavlus, Şam vizyonu sonrası Kudüs'e yaptığı bu ilk ziyaretten sonra buradan ayrılarak Suriye ve Kilikya bölgelerine gitmiş, bundan sonraki 11 yılını Kilikya ve Antakya şehirlerinde geçirmiştir. Bu sürede ve sonrası Pavlus'un bir yandan "Gentileler" olarak adlandırılan Yahudi olmayan uluslara yaymaya başladığı mesajın bir araya getirildiği bir dönemdir, diğer yandan ise, Pavlus'un Helenistik İsa taraftarlarıyla, özellikle de Barnabas ile bir araya geldiği ve ortak bir hareket geliştirdiği bir dönemdir.⁴⁰ Aslında "kendilerini İsa ile irtibatlı gören cemaatin, başta Antakya olmak üzere bu yöreye ait çeşitli merkezlerdeki faaliyetleri İsa sonrası dönemden beri bilinmektedir. Zira "Luka'nın ifadelerine göre,⁴¹ Stefan'ın öldürülmesi sonrası cemaatin bir bölümü Kıbrıs, Fenike ve Antakya yörelerine dağılırlar ve buralarda diaspora Yahudilerine yönelik tebliğ faaliyetlerini sürdürürler. Cemaat içerisinde yörenin yerlisi olan Kıbrıs ve Kireneli bazı kimseler ise Antakya'da, Yahudi olmayan ve Yunanca konuşan yerli halkla ilişkilerini geliştirirler ve onlar arasından bir cemaat oluştururlar. Antakya'daki bu faaliyetler kısa zamanda olumlu sonuçlar vermeye başlayınca, bölgeye Barnabas gibi yörenin yerlisi olan bir kişi gönderilmek suretiyle yöredeki faaliyetler desteklenir."⁴² Öncelikle Barnabas'ın akabinde de Pavlus'un geldiği Antakya yavaş yavaş Hristiyanlığın ikinci merkezi olmaya başlamaktadır.

Hatta Resullerin İşleri'nde Luka'nın anlatısına göre,⁴³ Antakya bölgesinde faaliyet gösteren Barnabas, Tarsus'a gidip Pavlus'u bulur ve onu birlikte faaliyet yapmak üzere Antakya'ya götürür. Ardından bu ikili, Yunanca konuşan halkın İsa'ya inanması için beraber çalışır. Yine Luka'nın anlatısına göre, bu cemaat için "Mesihçiler" adının kullanılmaya başlaması, Barnabas ve Pavlus'un Antakya ve çevresinde yaptıkları faaliyet dönemine denk düşmektedir.⁴⁴ Ancak burada bir çatışma durumu vardır. Zira Pavlus'un mektuplarında ve Luka'nın anlatılarında İsa sonrası dönemde Havarilerden Yakub'un önderliğindeki Kudüs merkezli İsa cemaati mensuplarıyla, Antakya ve civarında bir araya gelen ve sonraları Pavlus'u da bünyesine dâhil eden cemaat arasında zaman zaman gerilim ve çatışmalar görülür. Antakya

⁴⁰ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 54.

⁴¹ Resullerin İşleri 11:19- 24.

⁴² Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 55.

⁴³ Resullerin İşleri 11:25-26.

⁴⁴ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 55.

ve civarında bir araya gelen ve Helenistik misyonla ilişkili olan cemaat mensuplarının başta Musa şeriatının geçerliliği olmak üzere Havarilik ve İsa'nın konumu gibi mevzularda Kudüs'teki cemaatten farklı fikir ve inanışlara sahip oldukları malumdur.⁴⁵ Çünkü Antakya cemaatinin, kendilerini Kudüs cemaatinden ayıran iki önemli özelliği söz konusudur: Musa şeriatını, bilhassa de sünneti kabul etmemeleri ve Mesih kavramı etrafında geliştirdikleri İsa tasavvuru. Nitekim onların Mesih merkezli düşünceleri nedeniyle geliştirdikleri dinsel harekete Antakya yöresinde Mesihçilik (Hıristiyanlık) adı verilmiştir.⁴⁶ Buna göre Hıristiyanlığın Yahudilikten ayrılma sürecinde Musa şeriatının reddi ve Mesihçilik inancı önemli rol oynamıştır. Hıristiyanlığın müstakil bir din olma sürecinde de söz konusu bu iki özelliğin rolü büyüktür. İşte Antakya, Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde söz konusu iki özelliğin temellerinin atıldığı bir şehir olarak ön plana çıkmaktadır.

Resullerin İşleri bölümünden Antakya'da olanlara dair anlatılarda bir başka konu da Barnabas'ın Antakya'ya gelmesi ve akabinde Pavlus'u Tarsus'tan Antakya'ya getirmesidir. Barnabas ve Pavlus Antakya'da yaklaşık bir yıl birlikte faaliyette bulunduktan sonra Kudüs'ten gelen bazı kimselerin büyük bir kıtlıktan haber vermeleri üzerine Yahudiye'deki İsa taraftarları için yardım toplarlar. "Antakya ve civarında toplanan bu bağışlar, Barnabas ve Pavlus eliyle Yahudiye'ye gönderilir.⁴⁷ Galatyalılara Mektup'ta (2:1) da Pavlus, Kudüs ziyaretinden bahsetmektedir."⁴⁸

"Yeniden Antakya'ya dönen Barnabas ve Pavlus, buradaki cemaat tarafından Kıbrıs ve Anadolu'da misyon faaliyetinde bulunmak üzere görevlendirilir. Luka, anlatısında bunun Kutsal Ruh tarafından cemaate ilham edildiğini belirtir.⁴⁹ Kendi ifadelerine göre Pavlus, dine giriş hadisesinden 14 yıl sonra Kudüs'te İsa Mesih, elçilik iddiası ve benzeri konularda Antakya ve yöresindeki Helenistik cemaat arasında yaydığı fikirlerini açıklar ve bunlara karşı çıkanlarla tartışmalar yapar. Pavlus'un Anadolu'dan Yunanistan'a uzanan ve oradan Kudüs yoluyla tekrar Antakya'ya döndüğü bu misyon seyahati de "İkinci Misyon Seyahati" olarak kabul edilebilir."⁵⁰ Bu ikinci misyon ziyaretinden

⁴⁵ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 56.

⁴⁶ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 56.

⁴⁷ Resullerin İşleri 11:27-29.

⁴⁸ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 56.

⁴⁹ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 58. Resullerin İşleri 13:2.

⁵⁰ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 64.

sonra Antakya'da kısa bir müddet kalan Pavlus yeniden yola koyulur ve Anadolu'dan Makedonya ve Yunanistan'a, oradan da tekrar Anadolu yoluyla Kudüs'e kadar uzanan üçüncü misyon seyahatini gerçekleştirir.⁵¹

Tarsus ve Antakya, Pavlus'un yaşamında önemli bir yere sahip olan iki merkezdir. Tarsus ve Antakya'nın Pavlus'un yaşamında en az Kudüs, Korint, Efes, Şam veya Roma kadar önemli olduğu görülür. Pavlus'un yetiştiği coğrafya dikkate alındığında bu iki şehrin diğerlerinden daha önemli olduğu anlaşılır. Pavlus'un düşüncelerinin şekillenmesinde Antakya'nın büyük rolü vardır. Bundan dolayı Şam vizyonu sonrasında misyon faaliyetleri için bir karargâh işlevi görür. Pavlus, hem Barnabas ile birlikte iken hem de ayrıldıktan sonra Antakya'yı faaliyet merkezi olarak kabul etmiş ve çekirdek cemaatini burada oluşturmuştur.⁵²

İskenderiye ilahiyat okulunun en gözde temsilcisi, Monofizit akımın ve Teotokos fikrinin savunucusu ve Nestoryus'un rakibi olan Aziz Cyrill (öl. 444) 412'den itibaren İskenderiye patriği olmuştur. İstanbul patriği Nestoryus'a karşı Eski Mısır, Yunan ve Roma kültürlerinden hareketle Meryem'in Teotokos (Tanrı taşıyıcı) olduğu tezini savunmuş ve Papa I. Celestin'i ikna etmek suretiyle 430'da Roma'da bir konsil toplatmıştır. Burada Nestoryus'u mahkûm ettirmeyi başarmıştır. 431'de toplanan Efes Konsili'nde Antakya delegelerinin gelmesini beklemeden diyofizit görüş ve Nestoryus aleyhine karar alarak Nestoryus'u azlettirmiştir. Buna karşılık Antakya delegeleri ayrı bir konsil toplayarak Cyrill'i azlettirmiştir. Cyrill, teslis⁵³ ve İsa'nın tabiatı ile ilgili klasik Yunan görüşünü sistematize etmiş, İsa'nın beşeri tabiatının ilahi tabiatı içerisinde kaybolduğunu savunmuştur.⁵⁴

Antakya'nın metropoliten bir kent olması, doğu ve batı ticaret yolları üzerinde bulunması, Hıristiyanlık inancının başka kentlere hızla yayılmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu ticaret yollarıyla Hıristiyanlık; Anadolu, Mezopotamya, Ermenistan, Arabistan ve Hindistan sınırına kadar yayılmıştır. O yıllarda Antakya ve civarında çok sayıda Asur kökenli insan yaşıyordu. Burada yaşayan Asurlular kısa süre içinde bu yeni inancı benimsemiş ve Hıristiyanlığı kabul

⁵¹ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 69.

⁵² Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 89.

⁵³ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 367.

⁵⁴ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 86.

etmiştir. Bu gelişmenin sonucunda ilk Asuri Kilisesi Antakya'da kurulmuştur. Antakya'da yaşayan Asurluların Hıristiyan olmasından etkilenen Mezopotamyalı Asurlular da Hıristiyanlığı benimsemiş ve Antakya Kilisesi'ne bağlanmışlardır. Bu katılımla ilk Süryani Kadim Kilisesinin temeli Antakya'da atılmış olur. M.S. 37-43 yıllarında Petrus tarafından kurulmuş olan Antakya Patrikliği, Kudüs'ten sonra Hıristiyanlığın ikinci merkezi sayıldığı için 'Ana Kilise' olarak kabul edilmiştir.⁵⁵ Yine Eusebius da Antakya Kilisesi'ni Aziz Petrus'un kurduğunu, Roma Kilisesini kurmadan önce burada yedi yıl piskoposluk yaptığını ileri sürmektedir. Antakya'nın Hıristiyanlık tarihi içindeki özel konumu bu süreçte oluşmuştur.⁵⁶

Ayırım aslında daha da derindi. İsa'ya inananlar içindeki Yahudi kökenli olmayanlar, bunu Tanrı'nın halkından dışlanmış olarak deneyimlemiş olabilirler. Dolayısıyla bu teolojik olarak güdülenmiş durum, topluluğun sosyal gerçekliğini etkilemiştir: Tora'ya itaat eden Yahudiler ve Mesih'te birleşmiş dürüst Yahudi olmayanlardan oluşan eskatolojik topluluğun ütöpik Pavlus'un vizyonu, yerini sorunlu bir uzlaşmaya bırakmıştı.⁵⁷ Bugünün modern okuyucuları için Yahudilik ve Hıristiyanlık arasındaki ayırım çok belirgin ve nettir ancak dönemin tarihsel ve teolojik durumları göz önüne alındığında Pavlus ve Yahudiler arasındaki ilişki bugünkü kadar net ve açık değildir.⁵⁸ Dolayısıyla Antakya özelinde Pavlus ve Yahudiler arasındaki ilişkinin ve gelişen hadiselerin bilinmesi önem arz etmektedir.

Diğer yandan monoteist bir Hıristiyanlık yorumu olan Aryüşçülük mezhebinin oluşumunda da Antakya okulunun önemli etkileri olmuştur. Zira mezhebin kurucusu Aryüs'ün Nicomedialı Eusebius'a yazdığı mektupta geçen ve Antakyalı Lucian'ın (öl. 312) okulunda birlikte olduklarını ifade eden "solloukianista" (Luciancı arkadaş) kelimesi onun inançlarına temel teşkil eden düşüncelerini

⁵⁵ Samuel Akdemir, "Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kiliseler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III* (Ankara: Dinler Tarihi Yayınları Derneği, 2002), 9.

⁵⁶ Aziz S. Atiyya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 192.

⁵⁷ Magnus Zetterholm, *The Formation of Christianity in Antioch: A Social-Scientific Approach to the Separation between Judaism and Christianity* (New York: Routledge Press, 2005), 233; M. Zetterholm, "A Covenant for Gentiles? Covenantal Nomism and the Incident at Antioch", *The Ancient Synagogue from its Origins until 200 C.E.: Papers Presented at an International Conference at Lund University*, October 14–17, 2001, ed. B. Olsson and M. Zetterholm (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003).

⁵⁸ Zetterholm, *The Formation of Christianity in Antioch*, 1-3.

Antakya okulunun kurucusu Lucian'dan aldığına yorumlanmıştır.⁵⁹ Lucian, asıl olarak Kutsal Kitap yorumu konusundaki düşünceleri ve çalışmaları ile tanınmaktadır. Her ne kadar onun düşüncelerini yazılı olarak ifade ettiği herhangi bir eseri mevcut değilse de Antakya ve Suriye Kiliseleri tarafından kullanılan Yeni Ahit metni onun tarafından yazılmış olup, "Lucianik" adıyla tanınmıştır. Ayrıca 341 Antakya sinodunda ilan edilen 'İkinci Antakya Kredosu' da ona atfedilir. Antakya Okulunun, Aryüsçülük tartışmasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu okulda Antakyalı Lucian'ın öğrencisi olan Aryüs'ün Lucian'ın düşünce yapısından ve Kutsal Kitap yorum metodundan etkilenmiş olduğu bilinmekte ve Aryüsçülük üzerinde büyük ölçüde etkili olduğu görülmektedir. Aryüs'ün yakın çevresinde yer alan ve onun fikirlerini savunan Nicomedialı Eusebius, Maris, Theognis, Anazarbalı Athanasius, Menophantus gibi piskoposların da onun bu okuldan arkadaşları olduğu bir diğer dikkat çeken husustur. Bunların yanı sıra Aryüsçülere dair vurgulanması gereken bir başka nokta ise özellikle Aristo'nun diyalektik mantık anlayışını kullanma ve Kutsal Kitap yorumunda tarihi ve literal metodu benimseme noktasında Antakya okulunu takip etmiş olmalarıdır.⁶⁰

Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde Antakya ile ilgili bahsedilmesi gereken bir diğer husus, bu şehrin İslam geleneğindeki konumudur. Nitekim Yasin suresinde bir kasaba halkının uğradığı ilahi cezadan bahsedilmektedir. Kasaba halkı bu cezaya, kendilerine gönderilen elçilerin mesajını reddettikleri için çarpıtılmıştır. Kur'an bu kasabanın ismini vermemiştir. Ancak Sahabeden gelen rivayetlere dayanan müfessirler, bu kasabanın Antakya ve sözü edilen kişinin Habib-i Neccar olduğunu belirtmektedirler.⁶¹ Yasin suresinin anlattığı kıssada Antakya'ya önce iki elçinin geldiği, daha sonra onların üçüncü bir elçi ile desteklendiği haber verilmektedir. Şehir halkının elçilerin mesajını reddetmeleri üzerine şehrin uzak bir noktasından gelen bir adam, "Siz niçin bu elçilere uymuyorsunuz?" diye çıktığı için şehit edilmiştir. Bunun üzerine, Allah, o topluluğu cezalandırmıştır.⁶²

⁵⁹ Bilal Baş, "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi", *Divan* 2 (2000): 169.

⁶⁰ Baş, "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi", 193.

⁶¹ H. Sadı Selen, "İslam Coğrafyacılarına Göre Antakya", *Ülkü: Halkevleri Mecmuası/Dergisi* 8, no. 48 (1937): 431-433.

⁶² Gürhan Bahadır, "Hıristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 23 (2013): 213; ayrıca bkz. Mehmet Tekin, *Habib Neccar ve Antakya* (Antakya:Color Ofset Ltd. Şti, 2006); Mehmet Tekin, *Hatay'ın Tarihçesi ve Eski Antakya Kütüphaneleri* (Hatay:

Araştırma konumuzla doğrudan ilişkili olmadığı için Habib-i Neccar hakkında bu atıfla yetinmek istiyoruz.

Sonuç

Hıristiyanlığın salt teorik düzeyde ilkeler üzerinden makro düzlemde okunması, pratik ve mikro düzlemde yaşanan hadiselerin önemini gözden kaçırmamıza yol açabilir. Bunun için Hıristiyanlık açısından önem taşıyan şehirlerin, merkezlerin, kişilerin ve bunlar arasındaki ilişkinin bilinmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda Antakya, Kudüs dışında İsa'ya inanların ilk cemaat haline geldikleri mekân özelliği taşımaktadır. Aynı şekilde İsa'ya inananlara ilk kez Hıristiyan isminin burada verildiği anlaşılmaktadır. Antakya'da Hıristiyanlığın iki büyük mezhebine ait Ortodoks ve Katolik kiliseler mevcuttur.

Antakya'nın Hıristiyanlık açısından taşıdığı anlamın arkasında yatan amil; zengin kültürel, dini ve siyasi birikimdir. Örneğin İskenderiye'de batınî yorum okuluna karşın, Antakya'da zahiri/literal/lafzi yorumu esas alan bir okul kurulmuştur. Bu yorum okulu metinlerin ve sözlerin zahirine odaklanmayı, akla ilk gelen literal anlamı esas almayı ilke edinmiştir. Bu ilke, Antakya'nın Hıristiyanlığa ait bazı dini kavramları özellikle *Ruh* ve *Logos*'u farklı yorumlamasına sebep olmuştur. Açıkça görüleceği üzere Antakya'nın yorum anlayışı aslında bir bütün olarak Hıristiyanlığın temel unsurlarının nasıl açıklanacağına belirleyici olmuş ve İsa'nın insani özelliklerine özellikle dikkat çekilmiştir. Hıristiyanlığın kurumsallaşması ve gelişimi sürecinde Pavlus, Barnabas ve Petrus'un yolları Antakya'dan geçmiş; Hıristiyan teolojisindeki bazı kalıcı tartışmalar burada ortaya çıkmış ve temel ilkeler burada inşa edilmiştir. Bunun yanında bir Hıristiyan mezhebi olan Aryüsçülüğün kurucusu Aryüs'ün de yolu Antakya'dan ve dolayısıyla da Antakya Okulundan geçmiş, bu okulun etkisiyle Aryüs, Hıristiyanlığı teslis zaviyesinden değil de monoteist bir zaviyeden yorumlayabilmiştir. Diğer yandan Hıristiyanlığın Yahudilikten ayrılma sürecinde iki önemli dönüm noktası olan Musa şeriatının reddi ve Mesihçilik inancı önemli rol oynamıştır. Hıristiyanlığın müstakil bir din olma sürecinde de söz konusu bu iki özelliğin rolü büyüktür. İşte Antakya, Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecinde söz konusu iki özelliğin temellerinin atıldığı bir şehir olarak da ön plana çıkmaktadır.

Özirem Basımevi, 2001); Zafer Sarı, *Hatay'da Tarihî ve Turistik Yerler* (Antakya: Hatay Express Gazetecilik Matbaacılık), 2009.

Bu şehir, St. İgnatius zamanında bağımsız piskoposluk unvanını almış, Titus Kudüs'ü yıktıktan sonra oradaki cemaat Antakya'ya göç etmiş, Hıristiyan nüfusun artmasıyla Antakya, Hıristiyan dünyasının hem merkezi hem de lideri olmuştur. Hıristiyanlığın Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerinin Antakya'da kiliselerinin bulunması da şehrin Hıristiyanlık açısından taşıdığı önemi gösteren bir kanıt olarak değerlendirilebilir.

Antakya'da kurulan kilise de ilk Havariyyun kiliselerinden biri olup sonraki dönemde de etkili olmuştur. Zira bu kilise Hıristiyanlığın Asya, Roma ve Mezopotamya'ya yayılmasında etkili olmuştur. Bu kilisenin kuruluşunda Petrus, Barnabas ve Pavlus'un rolleri büyüktür. İsa'nın çarmıh olayının akabinde Kudüs cemaati bazı baskılara maruz kalınca Antakya, Hıristiyanlığın yeniden canlanması anlamında ikinci bir merkez rolü üstlenmiştir. Süryani, Nesturi ve Keldani Hıristiyanlarının ortaya çıkmasında yine Antakya'nın belirleyici bir rolü olmuştur.

Sonuç olarak, Hıristiyanlığın geçirdiği aşamaları bilmek ve Hıristiyanlıktaki ilk tartışmalara, mücadelelere vakıf olmak açısından Antakya kenti ve Antakya Okulu'nun bilinmesi önemli görünmektedir. Hıristiyanlıkta daha sonraki asırlarda meydana gelen hadiseler ve değişimler, ilk dönemdeki önemli merkezler ve tartışmaların ikinci plana itilmesine yol açmıştır. Ancak Antakya'nın Hıristiyanlığın kuruluşunda oynadığı rol bilinmeden ilk dönem Hıristiyanlığının oluşum, gelişim ve değişimlerini anlamak mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

- Akan, Züleyha. "I. Haçlı Seferinde Antakya". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, no. 1 (2017): 227-248.
- Akdemir, Samuel. "Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kiliseler". *Dinler Tarihi Araştırmaları III*. 9-14. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Armstrong, A.H. "Introduction". *Classical Mediterranean Spirituality (Egyptian, Greek, Roman)*. ed. A. H. Armstrong. xiii-xxiv. New York: Crossroad, 1989.
- Atiyya, Aziz S. *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. çev. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları, 2005.
- Aydın, Fuat. "Antakya Hıristiyanlığı ve Kredosunun Belirlenmesine Yol Açan Tartışmalardaki Rolü". *İslâmî İlimler Dergisi* 11, no. 2 (2016): 83-108.

- Aydın, Fuat. "Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları-III*. 71-97. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Aydın, Mahmut. "Hıristiyanlıkta Yasa Sorunu: Pavlus ve Musa Yasası". *Pavlus'u Düşünmek*. ed. Cengiz Batuk. 303-332. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Aydın, Mehmet. "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2003): 5-16.
- Aydın, Mehmet. *Hıristiyan Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Bahadır, Gürhan. "Hıristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 23 (2013), 207-214.
- Bahadır, Gürhan. "Kuruluşundan IV. Yüzyıla Kadar Antakya". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, no. 13 (2010): 349-372.
- Bakır, Abdulhalık. "Yakut el-Hamevi'nin Antakya Şehri ile ilgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2010).
- Baş, Bilal. "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi". *Divan* 2 (2000): 167-199
- Bihlmeyer, K. Tuchle, H. *I-IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık*. İstanbul: Güler Matbaası, 1972.
- Brown, R. E. and J. P. Meier. *Antioch and Rome: New Testament Cradles of Catholic Christianity*. New York: Paulist Press, 1983.
- Church, John Alfred. *Kudüs'ün Yıkılışı Yahudi-Roma Savaşları*. çev. Elif Bulanalp. İstanbul: Ark Kitapları, 2018.
- Corwin, Virginia. *St. Ignatius and Christianity in Antioch*. Yale University Press. 1960.
- Demirci, Kürşat. *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2005.
- Deniz, Rahime. "Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Antakya Haçlı Prenslığı (1189-1192)". *Bellek: Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2, no. 1 (2020): 1-22.
- Downey, Glanville. *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*. New Jersey: Princeton University Pres.
- Downey, Glanville. *Ancient Antioch*. New Jersey-Princeton: Princeton University Press, 1963.

- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri". *Dini Araştırmalar* 2, no. 5 (1999): 387-413.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000): 309-325.
- Ersan, Mehmet. "Rupenliler Dönemi'nde Kilikya Ermeni Krallığı ile Antakya Haçlı Princepsliği'nin Çukurova'da Hâkimiyet Mücadelesi". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 13 (1998): 83-95.
- Gager, John G. *Reinventing Paul*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Genç, Özlem - Korunur, Harun. "Antakya'nın Haçlılar Tarafından Ele Geçiriliři". *Studies of the Ottoman Domain* 6 (2016), 60-83.
- Grondin, Jean. "Hermeneutik". çev. Kaan H. Ökten. *Cogito Dergisi Hermeneutik Özel Sayısı* 89 (2017): 7-41.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Hengel, M. - A. M. Schwemer. *Paul Between Damascus and Antioch: The Unknown Years*. London: SCM Press, 1997.
- Kaçar, Turhan. *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- Maalouf, Amin. *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Meeks, Wayne. A. - Wilken, Robert Luis. *Jews and Christians in Antioch in the First Four Centuries of the Common Era*. Atlanta: Scholars Press, 1978.
- Noack, Bent. "Teste Paulo: İsa ve İlk Hıristiyanlığa Temel Şahit Olarak Pavlus". çev. Dursun Ali Aykıt. *Pavlus'u Düşünmek*. ed. Cengiz Batuk. 45-74. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- O'Leary, De Lacy. *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. çev. Hüseyin Yurdaydın - Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Oral, Osman. "Habîb en-Neccâr'ın Antakya Halkına Tavsiye Ettiği Hikmetler". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2020): 240-251.
- Ökten, Kaan H. *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
- Özbudun, Sibel. *Hermes'ten İdris'e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri*. Ankara: Ütopya Yayınları, 2015.

- Rutgers, L. V. "The Importance of Scripture in the Conflict Between Jews and Christians: The Example of Antioch". *The Use of Sacred Books in the Ancient World*. ed. L. V. Rutgers, P. W. van der Horst, H. W. Havelaar et al. 287-303. Leuven: Peeters, 1998.
- Sahillioğlu, Halil. "Antakya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3:228-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Sarı, Zafer. *Hatay'da Tarihî ve Turistik Yerler*. Antakya: Hatay Express Gazetecilik Matbaacılık, 2009.
- Sarıncıoğlu, Ekrem. *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa Hayatı ve Mesajı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Scoble H. H. Charles. "Hıristiyan Kilisesinin Evrensel Misyonunun Kökeni İsa mı Pavlus mu?". çev. Süleyman Turan. *Pavlus'u Düşünmek*. ed. Cengiz Batuk. 95-112. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Secombe, David. "İsa'nın Öyküsü ve Pavlus'un Misyonerlik Stratejisi". çev. Dursun Ali Aykıt. *Pavlus'u Düşünmek*. ed. Cengiz Batuk. 235-253. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2006.
- Selen, H. Sadi. "İslam Coğrafyacılarına Göre Antakya". *Ülkü: Halkevleri Mecmuası/Dergisi* 8, no. 48 (1937): 431-433.
- Taşpınar, İsmail. "Yahudi Geleneğinde İlahi Kelam Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8, no. 1 (2011): 143-166.
- Taylor, J. "Why Were the Disciples First Called 'Christians' at Antioch? (Acts 11:26)," *RB* 101, no. 1 (1994): 75-94.
- Taylor, N. H. *Paul, Antioch and Jerusalem: A Study in Relationships and Authority in Earliest Christianity*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1992.
- Tekin, Mehmet. *Habib Neccar ve Antakya*. Antakya: Color Ofset Ltd. Şti, 2006.
- Tekin, Mehmet. *Hatay'ın Tarihçesi ve Eski Antakya Kütüphaneleri*. Hatay: Özirem Basımevi, 2001.
- Türk, Hüseyin. "Antakya'da Dinlerarası Hoşgörü ve Habib-i Neccar Örneği". *Folklor/Edebiyat*, 22, no. 87 (2016): 181-198.
- Türkoğlu, Ali Ekber. *Geçmişten Günümüze Antakya'ya Hıristiyanlık*. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Usluoğlu, Tevfik. *Arap Hıristiyanlar Değişim ve Etkileşim Boyutlarıyla Hıristiyan Kültürü*. Ankara: Ütopya Yayınları, 2012.
- Wallace-Hadrill. *Christian Antioch, A Study of Early Christian Thought in*

- the East*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Wenham, David. "Luka Aracılığıyla İsa'dan Pavlus'a". çev. Cengiz Batuk. *Pavlus'u Düşünmek*. ed. Cengiz Batuk. 74-93. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Zetterholm, M. "A Covenant for Gentiles? Covenantal Nomism and the Incident at Antioch". *The Ancient Synagogue from its Origins until 200 C.E. Papers Presented at an International Conference at Lund University, October 14–17, 2001*. ed. B. Olsson and M. Zetterholm. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003.
- Zetterholm, Magnus. *The Formation of Christianity in Antioch: A Social-Scientific Approach to the Separation between Judaism and Christianity*. New York: Routledge Press, 2005.